

*MƏQALƏ*

## Ülviyyə Ağayeva

Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsinin böyük elmi işçisi,  
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

*ulviyya@mail.ru*

**258***1 (16) 2020*

### **Toni Morrisonun yaradıcılığının fərqli mənzərəsi**

Əsl adı Xloya Ardeliya Uofford olan Amerika yazıçısı Toni Morrison 18 fevral 1931-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ohayo ştatının Loreyn şəhərində anadan olmuşdur. 1993-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülərkən onu “arzular və poeziya dolu romanları ilə Amerika gerçəkliyinin mühüm cəhətlərini canlandıran yazıçı” kimi təqdim etmişlər. O həmçinin Prezidentin Azadlıq medalına layiq görülmüşdür. Adi fəhlə ailəsində doğulmuş Xloya Ardeliya Uofford hələ uşaq yaşlarından mütaliyəyə böyük maraq göstərmişdir. Boş vaxtlarında atası ona Amerikanın qara dərilili sakinlərinin ağır həyatından əhvalatlar danışarmış və bunlar sonradan yazıçının əsərlərində öz əksini tapmışdır. 1949-cu ildə Morrison Hovard universitetinin “ingilis dili və ədəbiyyatı” şöbəsinə qəbul edilmişdir. Toni təxəllüsünü də orada təhsil alarkən qəbul etmişdir. Yazıçının sözlərinə görə bu, ona katolik dinini qəbul edərkən verilmiş Entoni adının qısaldılmış formasıdır.

Universitetə daxil olana kimi Morrison valideynlərinin seqreqasiyadan (zorakı təcrid) baş götürüb qaçdıqları Cənub haqqındakı hekayələrini tamamilə başqa bir dünyanın hadisələri kimi qəbul edirdi. Öz müsahibələrində danışmışdır ki, atasının insanlara divan tutulmasını gördüyünə, valideynlərinin suyu “qaralar üçün” ayrılmış kiçik fəvvarədən içdiklərinə inana bilmirmiş. Universitetdə ingilis ədəbiyyatını öyrənərkən ilk dəfə sistematik olaraq irqçiliklə qarşılaşmış olur, ancaq bunun əsl ma-



hiyyətinə teatr truppasının qastrolları zamanı dərk edir: onlara bron etdikləri otellərdə qalmağa yer vermirdilər. Morrison artıq o zaman dünyanın “ağ” və “qara” olaraq rənglərə bölünməsinə qarşı mübarizə aparacağını qət edir. Ancaq yazıçı kimi qələmini sınınamamışdan xeyli əvvəl o, universitetdə müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, sonra nəşriyyat işi ilə məşğul olmuşdur. Yazıçı kimi fəaliyyətə başlayarkən artıq iki uşaq anası idi.

Morrison dərhal dünyaya nə üçün kitab yazmaq istədiyini göstərir: daim haqqında heç bir söz deyilməyən, hamının susmaqla üstündən ötüşdüyü və ən pisi də bu idi ki, sadəcə olaraq, bir çoxları üçün, ümumiyyətlə, maraqlı olmayan bir mövzu - azlıqların əzilməsi, zülm altında yaşaması haqqında danışmaq.

Afro-Amerikalı qadının kollektiv yaddaşın, milli adət və ənənələrin qoruyucusu kimi təsvir edilməsi, müasir dünyada onun yerinin dərk edilməsi, ölkədə və bütün dünyada sosial və mədəni təlatümlərə kəskin reaksiya Morrisonun ədəbiyyata gətirdiyi mühüm yeniliklərdəndir. Onun 1970-1990-cı illərdəki əsərlərinin mövzu və problematikasını bir çox hallarda Amerikada o dövrlərdə yaşanan sosial-siyasi dəyişikliklər müəyyən etmişdir. O, nəsr əsərlərində afroamerikalıların əsrlər boyu davam edən azadlıq arzuları, tarixi keçmişin vurduğu yaralardan sağalmaq, milli kimliyini müəyyən etmək, qadın emansipasiyası kimi mövzulara müraciət etmişdir. Morrison Amerikanın qara dərilili insanlarının tarixi taleyini təsvir etməyə çalışarkən öz xalqının kollektiv yaddaşının qorunub saxlanması problemini qaldırır. Onun əsərləri müasir oxucu üçün Afro-Amerika tarixinin canlı lövhələridir. Morrisonun əsərlərindəki bu xüsusiyyətlər onun yaradıcılığına universal xarakter verir, sırf Afro-Amerika ədəbi prosesini hüdudlarını aşır. Multikulturalizm sahəsinin mütəxəssislərindən biri olan rus tənqidçisi M.V.Tlostanova qeyd edir ki, “Morrisonun öz ənənələrinə kənardan və müxtəlif bucaqlar altında baxmaq qabiliyyəti var və bu cəhəti ilə o, ABŞ-ın sözün tam mənasında M.Tven və U.Folkner üslubunda “əsl” Amerika ənənələrinə sadıq olan az saylı müasir yazıçılarından biri olaraq qalır”.<sup>298</sup>

1970-ci ildə onun ilk kitabı – “Ən mavi gözlər” əsəri çap edilir. Bu, dərisi qara olduğuna görə utanan və mavi gözlərinin olmasını arzulayan Pekola adlı bir qız haqqındadır. Ona elə gəlir ki, gözləri mavi olsa, gözəl və sevimli olacaq, bu gözəllik onu mənəvi əzablardan xilas edəcək. İlk əsəri olsa da, Toni Morrisonun yaradıcılığı üçün bu mövzu xarakterik idi: süjetdə uşaqlara qarşı zorakılıq, irqi və sosial ayrı seçkilik məsələləri yer almışdı. Pekolaya daim onun nə qədər “eybəcər”, “iyrənc” olduğunu xatırladan ailəsinin əhvalatları arxasından dərhal onun valideynlərinin və onu himayəyə götürmüş ailənin tarixçəsi görünür. Morrisonun nəsrini xarakterizə edən bütün motiv və üslubi xüsusiyyətlər artıq bu ilk əsəri – “Ən mavi gözlər” romanında görünməyə başlayır: burada mövqeyinin dəyişməsindən asılı olaraq dilinin dəyişməsi, oxucunu ağışından buraxmayan realizm və xeyir və şər təbiəti haqqında global düşüncələr onun sonrakı əsərlərində daha qabarıq yer alır.

Əsərin dərhal böyük rezonans doğurmasına baxmayaraq, ona əsl şöhrəti və tənqidçilərin müsbət rəyini “Solomonun nəğməsi” kitabı gətirmişdir. Bu roman-

298 Тлостанова М. В. Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века/ М.В. Тлостанова. М.: ИМЛИ РАН, Наследие, 2000. - 400 с., с. 328.



da Afro-Amerika şifahi ədəbiyyat ənənələrinin bədii potensialı aydın təzahür edir. Əsərdə öz keçmişini öyrənmək və etnik köklərinin özünüdərk problemi zənci əfsanəsi vasitəsilə həll edilir. Romanda təhkiyə daim sosial-tarixi plandan əfsanə və möcüzələrə keçir və beləliklə, iki aləmin – gerçəkliklə sehrin bir-birinə qarşılıqlı təsirini, bir-birinə qovuşmasını təmin edir. Məhz öz köklərini, etnik yaddaşını axtarması baş qəhrəmanın mənəvi təkamül yolunu müəyyənləşdirir.

Romanın əsas hissəsini qarabasmalara, sehrbazlığa, vudu ayinlərinə inam kimi sırf zəncilərə məxsus epizodlar təşkil edir. Eyni zamanda, yazıçı romanın təhkiyəsinə xristian və yunan mifologiyasının da elementlərini daxil etmişdir.

Bu romanında Morrison artıq püxtələşmiş təhkiyə üsulunu nümayiş etdirir. Keçmiş və indiki zaman ahəngdar şəkildə bir-birinə qarışır, nəzər nöqtələri hiss edilmədən dəyişir, simvolizm isə dünya tarixi səviyyəsinə qaldırılır, yazıçı realist mətnə qeyri-adi, möcüzəvi elementlər daxil edir. Bütün qəhrəmanların adları Bibliyadan götürülmüşdür: qəhrəmanlardan biri - Südcünün bibisinin adı Pilatdır, bu, orta əsr müqəddəslərindən birinin adıdır. Pilatın göbəksiz doğulması, atasının xəyalının görünməsi və digər məqamlar həmin əsərin simvolizmini gücləndirir.

Pilatın təsvirində yazıçı onun afrikalı prototipləri ilə sıx əlaqəsini göstərir: iri yuxulu gözlər, sanki böyütkənlə boyanmış dolu dodaqlar, donmuş kimi hərəkətsiz sifət, uca boy. Bundan əlavə, yazıçı Pilata elə təkrar olunmaz cizgilər verir ki, o, çoxlarından biri ola bilməz, elə bu da onun taleyini irəlicədən həll edir. Onların icmasında “başqasının” olması bu qaralar diyarında bir-birini sevməyə və müdafiə etməyə zəmin yaradır, onların özlərini və öz dəyərlərini dərk etməyə kömək edir, “natamamlıq kompleksindən” azad olmağa ümid verir. Beləliklə, Pilat nəinki cismani əzabların, həmçinin mənəvi yaraların da loğmanına çevrilir. Südcü öz əcdadları haqqında Şalimar şəhərində məlumat alır.

Südcünün atası Meykon onu vaxtilə bacısı ilə birlikdə onları təqib edənlərdən gizləndikləri mağarada tapdıqları qızılı gətirməyə göndərir. Qəhrəmanın öz məqsədi yolunda dəf etdiyi maneələrlə birlikdə, ziyankarlıq, ona əks mövqedə olanların təqib edilməsi məsələlərinə də toxunur. Baş qəhrəmanın yolunun müəyyən bir hissəsindəki görüşü onun şəxsiyyətinin formalaşmasında növbəti mərhələyə çevrilir, bunlar onun ailəsinin tarixi ilə tanış olması hesabına baş verir. Südcünün yolundakı ilk dayanacaq Pensilvaniya ştatının Danvil şəhəridir. Burada o, Meykonların ikisini də tanıyanlarla rastlaşır, həmin adamlar onları qeyri-adi insanlar kimi qiymətləndirirlər, vaxtilə Südcünün babasına məxsus olan və onun ölümünə səbəb olan “Linkolnun cənnət diyarı” adlanan fermasına valeh olduqlarını etiraf edirlər. Südcü onlara qulaq asdıqca hiss edir ki, hər şey canlanır, “tarix gerçəkləşir”.<sup>299</sup>

Bütün maneələri adlayan, müəyyən ayinlərdən keçən Südcü axtardığı qızilları tapmır. Maddi sərvət əvəzinə, öz ailəsi haqqında həqiqətləri öyrənir. Nəhayət, doğma şəhərlərinə qayıdaraq, atası və bibisi Pilata Solomondan başlayaraq, ailənin bütün tarixi, nəsil şəcərələri haqqında öyrəndiklərini danışmaq qərarına gəlir.

“Solomonun nəğməsi” əsərində amansızlıq, zorakılıq və irqçiliyə qarşı çıxışla

299 Чугунова С.И. Фольклорные мотивы в художественной прозе Тони Моррисон. Автореф.диссер ... кандидата филологических наук, Чита, 2008, с. 9.



yanaşı, terrorçuluq, bu dünyada öz əslini, əcdadlarını və özünü tapmaq motivləri əlavə edilir. Ancaq bu dəhşətlər fonunda xeyirxahlıq ideyası xilasedici qüvvə kimi daha da qabarıq nəzərə çarpır. Bu kitab bir çox mükafatlar almaqla yanaşı, Amerika Birləşmiş Ştatlarının ilk qara dərilili prezidenti Barak Obamanın da ən çox sevdiyi əsərdir.

1987-ci ildə Morrisonun ekranlaşdırılmış və onun yaradıcılığının zirvəsi hesab edilən “Sevgili” romanı işıq üzü görür. Morrison bu romanında XIX əsrin ortalarına – Amerikada zəncilərin mənəvi tarixinin dönüş dövrünə müraciət edir. Burada müəllif qarşısına “insanların necə yaşadıklarını, necə çıxış yolu tapdıklarını, bundan sonra da yaşamağa imkan verən ümid yeri tapmağa çalışdıklarını, bir yerdə olmaq üçün nəyi qurban vermək istədiklərini” göstərmək məqsədi qoyur.<sup>300</sup>

Yenə də köləlik mövzusunə qayıdaraq, bunun analıq hislərinə də məhvedici təsirini göstərir. Hadisələr Ohayo ştatında Vətəndaş müharibəsi sona yetdikdən sonra cərəyan edir. Süjetin əsasını öz ağalarından qaçmış qul qadın – Marqaret Qarnerin tərcümeyi-halı üzərində qurulmuş hadisələr təşkil edir. O, öz qızını qul taleyindən xilas etmək üçün onu öldürməyə üstünlük verir, onun fikrincə, belə həyat sürməkdənsə, ölüm daha yaxşıdır. Qızını öldürdükdən sonra onu axtarış dəstəsi yaxalayır. Bu, belə “məcburiyyət” qarşısında qalan və bu qərarına görə ömrü boyu əzab çəkən ananın ürək parçalayan tarixçəsidir.

Morrisonun bu romanı ədəbiyyat, jurnalistika, musiqi və teatr sahəsində xidməti olan şəxslərə verilən Pulitser mükafatına layiq görülmüşdür və XX əsr Amerika romanları arasında mühüm yer tutur.

Morrison öz mühazirələrində, məqalə və romanlarında bu və ya digər dərəcədə Afrika-Amerika mədəniyyəti ilə bağlı olan bütün mövzuları, demək olar ki, tam qavramış və işləmişdir. “Mərhəmət” romanında XVII əsrdə kölələrin həyatından söhbət açılır, “Caz” romanı isə Afro-Amerika musiqisinin tarixi və sosiologiyası ilə bağlıdır və sanki caz kompozisiyası üzərində qurulmuşdur, bir vahid süjetlə birləşdirilmiş improvizasiyalardan ibarətdir. Bununla belə, onun mövzuları universal olaraq qalır: valideynlər və onların qız övladları arasındakı faciəvi münasibət, öz dünyasının, öz düşüncələrinə dalmaq üçün kiçik bir aləminin axtarılması onun əsərlərinin qayəsini təşkil edir. Morrisonun qəhrəmanlarının adları dəyişdirilir, onlara səhv olaraq başqa adlar verilir və ya onlar tamamilə adsız qalırlar, onun qəhrəmanlarından biri Setinin qızı körpə ikən ölür, ananın isə qızının məzarı üstündə adını belə yazdırmağa pulu olmur, yalnız “Sevimli” sözünü yazdırmağa imkan tapır. Əsl və uydurma, “rahat” və “narahat” (yəni ağ dərilili ağalarının çətinliklə yadda saxladığı) adlar yazıçının bütün yaradıcılığı boyu əsas mövzulardan biri olaraq qalmışdır, onun yaradıcılığında adın hər hansı bir sositə mənsubluğunun əlaməti və şəxsiyyətin parçalanması rəmzi kimi qəbul edildiyini izləmək mümkündür.

2008-ci ildə yazmağa başladığı on birinci romanında Morrison ilk dəfə olaraq müasir mövzuya müraciət edir. Müasir dövrdə artıq çoxdan tarixə çevrilmiş dəri-

300 Шуббард, Долан. Тше Сермон анд тше Африъан Америъан Литерару Имаэинатион. - П.139. Бах: Чугунова С.И. Фольклорные мотивы в художественной прозе Тони Моррисон. Автореф.диссер ... кандидата филологических наук, Чита, 2008, с. 10.



nin rəngi və özünü olduğu kimi qəbul etmək problemi həmin nəslin davamçıları-  
nın həyatında hələ də mövcuddur, çünki valideynlərinin xəcalət çəkmələri, özlərinə  
nifrətləri və bu nifrətin səbəbinin kökləri haqqında xatirələr hələ də yaşamaqdadır.  
“İlahi, körpəmi qoru” əsərinin əsas mövzusu, Morrisonun özünün etiraf etdiyi kimi,  
övladlarının gələcəyi üçün məsuliyyət ideyasıdır. Uşaqlıqda yaşanmış istər məhəb-  
bət, istərsə də nifrət hissi gələcək nəsillərdə yaşayır, valideyn özünü nə qədər az dərk  
edirsə, onun övladının öhdəsinə bir o qədər ağır mənəvi yük düşür.

Brayd uğurlu biznes quran qadındır, o, bütün rənglərdə olan dərilər üçün kosme-  
tika yaratmışdır və özü də son dərəcə cəzibədar: onun zil qara dərisi və əsrarən-  
giz çalarlarla oynayan gur saçları hamının diqqətini cəlb edir və bu, onun iztirab və  
təhqirlərlə dolu uşaqlığına qarşı ən böyük silahıdır. Çünki uşaqlıqda bu dərisi və  
saçları atasının ailədən çıxıb getməsinə (qız hər iki valideyninin olduğundan da qara  
idi), anasının isə nümayişkaranə acıqlı və yad münasibət göstərməsinə səbəb olmuş-  
du. Qara dəri insanların “ağ” və “qara” olaraq bölündükləri o qədər də uzaq olmayan  
keçmişdə xəcalət mənbəyi idi. Braydın anası hələ də seqreqasiya dövrünün düşün-  
cəsi ilə yaşayır, o özü isə sanki anasını təqib edən kabuslardan asılı deyil, ancaq sev-  
gilisindən ayrıldıqda məlum olur ki, keçmişindən azad olmaq onun düşündüyündən  
xeyli çətindir. İrçiliyi beyinlərdən tamamilə silmək olduqca mürəkkəb prosesdir.  
Burada Braydın anasının sözləri xüsusilə xarakterikdir: “Öz qızıma döşlərimdən süd  
vermək mənim üçün hansısa bir zənci balasını əmizdirmək kimi idi”. Morrison uzun  
illər boyu hər hansı bir qrupa mənsubluq məsələsini sosial və metafizik hal kimi  
araşdırır. Bu günə kimi hələ də Afro-Amerika cəmiyyətində dərinin nə qədər tünd  
olması mühüm mahiyyət daşıyır, ağ dərilili insanı sevmək və onunla görüşmək isə  
utancvericidir, halbuki köləlikdən azad olmağın, tərəqqinin əsas mahiyyəti dərinin  
rənginin heç bir əhəmiyyət daşımamasındadır.

Yazıçı, demək olar ki, bütün əsərlərində bu və ya digər dərəcədə zorakılıq, fa-  
ciə və pozğunluqların təsviri vasitəsilə xeyirxahlığı təbliğ və təsvir edir. Onun üçün  
xeyirxahlıq ideyası şüurlu seçim, yetkin insanın fəal həyat mövqeyi kimi çox əhə-  
miyyətlidir, buna görə də bu qədər amansızlıq və mənəvi çirkab səhnələrinin canlan-  
dırılmasına baxmayaraq, onun əsərləri oxucunu yormur. Yazıçının əsərlərində təsvir  
etdiyi dünya dəhşətlidir, qorxuncdur. Ancaq bunların arxasında həmişə, ən azından,  
müəllifin bir qismət, karma mövqeyi hiss olunur. Onun son romanının əsas proble-  
matikası da məhz bununla bağlıdır – məqsəd və ona nail olma vasitələri bir-biri ilə  
uyğunlaşmır. Böyük bir ailənin başçısı, siyasi hadisələrin fəal iştirakçısı olan Morri-  
son, eyni zamanda, müasir gənclərin həyatını, daxili aləmini görə bilmir. “The Guar-  
dian”-a müsahibəsində özü etiraf etmişdir ki, son romanını yazarkən seriallara baxır  
və müasir jurnalları oxuyurmuş ki, “olduqca müasir, olduqca rahat, bir qədər küt”  
ifadə tərzini tapsın<sup>301</sup>. Bundan istifadə etməklə o, məndə bunu bədii üslub səviyyəsinə  
qaldırmaq istəmişdir. Müasir insanların daxili aləmi və danışq tərzini anlamamaq,  
onlara yuxarıdan belə güzəştli baxış nəticəsində bu romanında onun qəhrəmanları  
şablon alınmışdır. Əsas odur ki, burada yazıçının ən böyük arzularından biri həyata

301 Баженов-Сорокин А. Тони Моррисон: писательница, ставшая сове-  
стью Америки. <http://www.wonderzine.com>

keçmişdir – biznes sahəsində uğur qazanmış müasir qadın ağıllı və axmaq, zirək və ya öz cəsarətsizliyini dəf etməyə çalışan bir insan ola bilər. Həyat onu nə qədər dəyişdirsə də, o, jurnal qəhrəmanları kimi danışmayacaq. Onun öz müstəqil fikirləri, dünyagörüşü, buna uyğun davranış tərzini, həyat amalı var. Digər tərəfdən, Morrison üçün öz ideyalarını səsləndirmək o qədər mühüm yer tutur ki, bunları əks etdirməli olan həyat şəraiti reallıq və insanların özlərini də kölgədə qoyur. Buna baxmayaraq, Morrison yenə də hər bir dövrün ehtiyac duyduğu vicdanın səsidir.<sup>302</sup> Onun ciddiiyyəti və bu əsərdəki açıq nəsihətimiz üslubu qarşıya qoyduğu məqsədin aliliyi ilə tənzimlənir: o, çoxlarının eşitmək istəmədikləri hadisələri romantik bəzəkdən, ideallaşdırma və bəsitlikdən uzaq şəkildə təqdim edir. İlk baxışdan Afro-Amerika xalqlarının problemləri yalnız həmin miqyasda maraqlı görünərsə də, əslində bütün milli birliklər, sosial qruplar daxilində mövcud olan problemlərdir, ailədə məhəbbət və basqı, bir-birinə diqqət və qayğı, qarşılıqlı münasibət məsələləridir. Ümumiyyətlə, Morrison tam həll edilməsi gələcəkdə mümkün olan problemlər qaldırır. Ancaq onun yaradıcılıq yolu və XX əsrdə insan hüquqları uğrunda mübarizə tarixi göstərir ki, bütün çətinliklərə baxmayaraq, yazıçı düzgün yol seçmişdir.

Ədəbiyyat üzrə ilk və yeganə qaradərili qadın Nobel mükafatı laureatı, müasir Afro-Amerika nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Toni Morrison 6 avqust 2019-cu ildə vəfat etdi.